

De bijbeltekst als hefboom

'Nu dan gij koningen, handelt verstandiglijk; laat u tuchtigen, gij rechters der aarde'. Een symboliek in teksten, niet in voorwerpen, niet in gedragsregels. Wèl een heel vertrouwde symboliek die telkens bij de prediking en bij het thuis lezen van de Bijbel aan de orde kwam.

Midden in de Middeleeuwen, in 1302, vaardigde paus Bonifatius VIII een bul uit die naar haar aanhef meestal wordt aangehaald als de bul 'Unam Sanctam'. Zijn bedoeling was om tegenover de Franse koning duidelijk te stellen hoe de verhouding tussen pauselijke en koninklijke macht volgens de Bijbel en de Kerk moest zijn. De bul liep uit op de haast als een dogma klinkende verklaring dat het voor ieder menselijk schepsel voor zijn heil noodzakelijk is om aan de Romeinse opperpriester – dus aan de paus – onderworpen te zijn. Deze uitspraak werd door de paus onderbouwd met bijbelse argumenten, beter gezegd: met losse bijbelteksten. En die argumentatie is kenmerkend voor de manier hoe de Bijbel is gehanteerd en ook nog heden ten dage soms wordt gehanteerd.

De redenering is als volgt. In het Evangelie naar Lucas staat dat de Heer vlak voor zijn lijden nog enkele raadgevingen aan zijn leerlingen gegeven heeft, waaronder ook deze: 'Wie geen zwaard heeft,

moet zijn jas verkopen om er een aan te schaffen' . . . 'Kijk, Heer, hier zijn twee zwaarden!' zeiden ze. 'Het is genoeg,' antwoordde Hij.' (Lc. 22:38) De pauselijke bul wijst er op, dat die leerlingen dus twee zwaarden hebben gehad, dat de Heer niet gezegd heeft dat dit teveel is maar dat dit precies het goede aantal is, en dat Hij bij zijn gevangenneming in Getsemane toen Petrus zijn zwaard gebruikte heeft gezegd 'Steek je zwaard weer bij je' (Mt. 26:52). Daarmee, aldus Bonifatius VIII, heeft de Heer het wereldlijke zwaard bedoeld, dat Petrus – het eerste hoofd van de Kerk – dus niet moest gebruiken. Maar onomstotelijk stond daarmee vast dat de leerlingenkring van de Heer kon beschikken over twee zwaarden, een geestelijk en een stoffelijk. Al had de Heer niet toegelaten dat dit wereldlijke zwaard tot zijn verdediging werd gebruikt – en dus blijkbaar ook niet door de Kerk zelf werd gehanteerd – toch zou dat wel op aanwijzing van die Kerk tot haar bescherming door de wereldlijke overheid getrokken mogen worden. Als argument daarvoor kwam de paus met een tekst uit de profetieën van Jeremia (1:10) waar de Eeuwige tot de profeet zei 'Heden geef ik je gezag over volken en koninkrijken'; de geestelijke macht stond dus boven de wereldlijke macht.

Daarmee waren de verhoudingen pre-

cies bepaald. Want boven die geestelijke macht zelf kwam niets meer. De apostel Paulus, die blijkbaar net als tevoren de profeet Jeremia als woordvoerder van de Kerk optrad, had immers geschreven: 'Wie de Geest bezit, is in staat alles te beoordelen; zelf echter valt hij buiten ieders beoordeling' (1 Kor. 1:15). De Heer had aan Petrus de volmacht gegeven om te binden en te ontbinden en dus met zoveel woorden zijn eigen geestelijke macht aan Petrus – en diens opvolgers te Rome! – overgedragen. Ieder die zich nu nog verzetten tegen deze onderschikking van het wereldlijke gezag aan het geestelijke, zou ingaan tegen Gods bepalingen wanneer hij het wereldlijke gezag en het geestelijke als twee beginselen naast elkaar zette. Twee beginselen naast elkaar, dat kon volgens de paus helemaal niet, zoiets was ketterij. Want de Bijbel kende immers maar één begin(sel)? Voorin stond immers al dat de Eeuwige zijn schepping op een enkel begin(sel) had gefundeerd? Zie de allereerste tekst: 'In het begin schiep God de hemel en de aarde' (Gen. 1:1). En aldus, met een schijnbaar onontkoombare logica, kon Bonifatius VIII tot zijn forse uitspraak komen: zijn pauselijke macht ging boven die van alle aardse machthebbers uit, of dat nu keizers of koningen waren; zij hadden hem te gehoorzamen.

Twee zwaarden

Op het moment dat deze bul verscheen was dat oppergezag van Rome al sterk aan geloofwaardigheid achteruitgegaan. De bijna dogmatisch-klinkende uitspraak verhaastte die achteruitgang nog. Maar niemand nam toen aanstoot aan de manier waarop de Bijbel in dit betoog was gehanteerd en hoe de teksten waren geselecteerd: er waren in de kring van de discipelen blijkbaar twee zwaarden geweest; de Heer had dat goedgevonden maar niet dat een ervan door die discipelen zelf werd gebruikt. Dat moest dus kenmerkend aan niet-discipelen (lees: niet-gees-

telijken) worden overgelaten, die echter wel moesten handelen volgens de aanwijzingen van die discipelen en van hun opvolgers. Want heel de samenleving was zo opgebouwd dat die geestelijke macht bovenaan stond. En men onthield er dit van, dat de Heer zelf twee zwaarden aan zijn Kerk had toevertrouwd, dat van de geestelijke macht en dat van de wereldlijke macht en dat ieder zijn plaats in dat stelsel behoorde te kennen.

Nu is de uitleg van die enkele tekstregel 'Het is genoeg' tot op de huidige dag een moeilijk probleem waarvoor telkens nieuwe suggesties worden gedaan. Maar zo sterk als Bonifatius VIII hem laadde, heeft niemand later ooit meer gewaagd. Dakpansgewijs legde deze paus de teksten op elkaar: een van een evangelist, dan een van een profeet, dan een van een discipel enzovoorts. Geen tekst werd in zijn verband gelezen en uitgelegd, en iedere losse tekst telde blijkbaar even zwaar. Dat is een methode die vaak op de Bijbel is losgelaten. Een enkele tekst krijgt als het ware een megafoon opgezet. Een enkele tekst moet als hefboom dienen om een hele redenering erdoor te krijgen. En de tekst over de twee zwaarden bood dan zelf nog een heel speciale mogelijkheid om die machtsaanspraken van het pauselijke hof zichtbaar te maken als in optochten er twee zwaarden plechtig voor de paus uitgedragen werden. De bedoeling

'... Want zij is Gods
dienares, een wreekster tot
straf dengene, die kwaad
doet'.

De magistraatsbanken in de Nieuwe Zijds kapel in Amsterdam. (foto Rijksmuseum Het Catharijneconvent)

was vastgelegd in het zinnebeeld, wat gerechtvaardigd leek door die ene uitspraak van de Heer zelf: 'Het is genoeg', dus in elk geval een goedkeuring.

Het betreft in de bul '*Unam Sanctam*' een formulering en een redenering die momenteel niemand meer voor zijn rekening neemt. Deze symboliek was al versleten op het moment dat zij fors werd uitgesproken. Bij het nadenken over de staat, over de overheid, over de wereldlijke macht hebben de in deze bul gebruikte teksten ook verder nooit dienst gedaan. Wel andere. Dat zijn er maar een handvol, maar die worden dan ook tot op de huidige dag telkens in de discussie aangehaald. Misschien lenen zij zich er niet zo goed voor om als zichtbaar symbool te dienen. Maar wel hebben zij een geladenheid die hen actueel houdt en die bij alle

christelijke groeperingen hun houding ten opzichte van de wereldlijke overheid sterk beïnvloedt, ongeacht wat voor karakter of herkomst die overheid heeft.

Ze zijn voor het eerst op een rij gezet door Maarten Luther toen hij zijn 'Kleine Catechismus' in 1529 publiceerde. Dat heel eenvoudige leerboekje was voor iedere gelovige bedoeld, en dat hij daarin is geslaagd blijkt uit het feit dat dit boekje ook nu nog voor alle lutheranen over de hele wereld een geldig belijdenisgeschrift is waarmee elk luthers kind is geïnstrueerd. Luther behandelde daarin de tien geboden, de geloofsbelijdenis, het Onze Vader, de sacramenten van doop, biecht en avondmaal, gaf daarbij morgen-, avond- en maaltijdgebeden en sloot zijn boekje af met een *Haustafel*, een lijst van bijbelgedeelten die hij toepasselijk vond om iedereen in zijn eigen positie voor te houden wat zijn of haar roeping was. De overheidspersonen kregen als tekst mee Romeinen 13: 1-2 en 4b: 'Iedereen moet zich aan de overheid onderwerpen. Want overheidsgezag is iets dat alleen maar bestaat bij de gratie van God. Ook het bestaande gezag is door God ingesteld. Wie zich dus verzet tegen het gezag, verzet zich tegen een instelling van God, en wie dat doen, hebben hun veroordeling aan zichzelf te wijten ... Het is niet voor niets dat de overheid het zwaard voert. Want de overheid is ook een instrument dat God gebruikt om wie verkeerd doet, zijn verdienste straf te geven.'

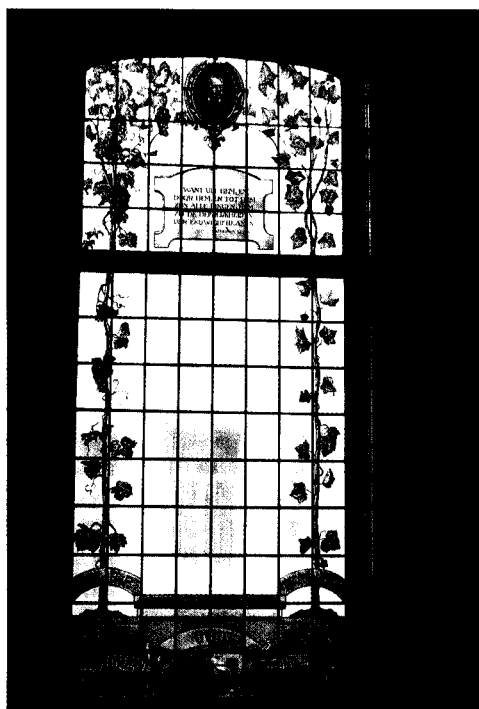
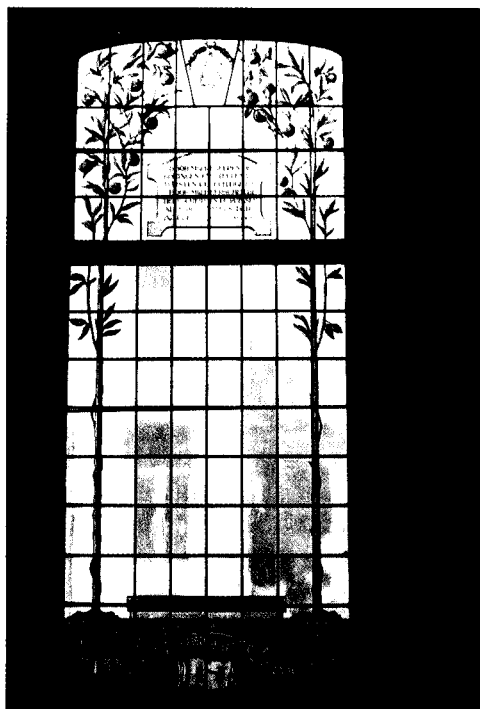
Bij deze vertaling volgens de Groot Nieuws Bijbel vallen wel enkele strakke formuleringen weg die Luther zelf gebruikte en die ook in de oudere Nederlandse vertalingen stonden: 'Alle ziel zij den machten, over haar gesteld, onderworpen, want er is geene macht, dan van God, en de machten, die er zijn, die zijn van God geordineerd, alzoo dat die zich tegen de macht stelt, de ordinantie van God wederstaat . . . Zij draagt het zwaard niet tevergeefs, want zij is Gods dienares,

een wreekster tot straf dengene, die kwaad doet'. Hier wordt al zichtbaar dat juist die oude vertalingen meer symbolische kracht hebben dan de nieuwste die vooral willen verduidelijken. Er ligt toch een groot verschil tussen 'Want de overheid is een instrument dat God gebruikt voor uw eigen bestwil' en 'Want zij is Gods dienaar, u ten goede'. Maar ook die nieuwste vertaling handhaaft de absoluteheid van de uitspraak 'Ook het bestaande gezag is door God ingesteld', waar de oude schreef: 'De machten, die er zijn, die zijn van God geordineerd'. En wie dit las, in de tijd van Luther of in de eeuwen na hem, wist dat Paulus dit had geschreven toen er nergens in de wereld een 'christelijke' overheid bestond maar hij zich te onderwerpen had aan de keizer van het Romeinse rijk. En dan toch die erkenning: 'de machten, die er zijn, die zijn van God geordineerd'.

Op de *Haustafel* gaf Luther vervolgens nog vijf aanhalingen waaraan de onderdanen konden zien wat zij hun overheden verplicht waren. Matteus 22:21 ging hierbij voorop, want hier betrof het een eigen uitspraak van de Heer zelf: 'Geef dan de keizer wat de keizer, en God wat God toekomt'. Hier verschillen nieuwe en oude vertaling minder dan bij de tekst uit Romeinen 13 het geval was: 'Geef dan den keizer, dat des keizers is, en Gode, dat Gods is'. En dan kwam opnieuw Romeinen 13, maar ditmaal voor de onderdanen en daarom speciaal vers 5 tot en met 7: 'Waarom moet u zich dus aan de overheid onderwerpen? Niet alleen uit angst voor straf, maar ook terwille van een goed geweten. Dat is ook de reden dat u belasting betaalt. Want de gezagsdragers staan in dienst van God en doen wat hun plicht is. Geef dus ieder wat hem toekomt: belasting en aksijnzen aan wie u belasting en aksijnzen moet betalen; eerbied en ontzag aan wie u eerbied en ontzag verschuldigd bent.' Zo wisten de onderdanen wat hun plaats was.

Als derde tekstengroepje gaf Luther 1

Timoteus 2 vers 1 en 2: 'Allereerst vraag ik je, te bidden, te smeken en te danken voor alle mensen, voor koningen en alle andere gezagsdragers. Vraag dat wij ongestoord en rustig een godsdienstig en waardevol leven kunnen leiden'. Aldus legt de nieuwe vertaling het keurig uit. Maar de oude vertaling vraagt om 'smeezingen, gebeden, voorbiddingen, dankzeggingen, voor alle mensen, voor koningen, en allen, die in hoogheid zijn, opdat wij een gerust en stil leven leiden mogen in alle godzaligheid en eerbaarheid'. En nog geheel afgezien van het feit dat die oude vertalingen proberen, zo dicht mogelijk bij de oorspronkelijke tekst te komen, geven zij aan de tekst een geladenheid die de afstand tussen overheid en onderdaan accentueert: 'allen, die in hoogheid zijn' heeft een andere gevoelswaarde dan het hedendaagse 'gezagsdragers'. Luther vervolgde met Titus 3 vers 1: 'Wijs allen op de plicht van onderwerping aan overheid en gezag. Ze moeten hun gehoorzamen en bereid zijn alles te doen wat goed is'. En dan als afsluiting uit 1 Petrus 2 vers 13: 'Onderwerp u, omwille van de Heer, aan het bestuur van mensen: aan de koning, omdat hij het hoogste gezag is; aan de gouverneurs, omdat zij door hem zijn aangesteld om de misdaad te straffen en de weldaad te prijzen'. De zeventiende-eeuwse Nederlander las op de plaats van het moderne 'gouverneurs' het hem zeer vertrouwde 'stadhouders' en wist dus ook precies waaraan hij dan moest denken. Toen ruim dertig jaar nadat Luther dit lijstje had gegeven, er te Heidelberg een catechismus werd opgesteld, die op het gereformeerd protestantisme zijn stempel is gaan zetten, werd daar een soortgelijk lijstje teksten aan toegevoegd als Luther in zijn *Haustafel* had gedaan. Voor overheid en onderdanen samen viel uiteraard ook weer de keus op Romeinen 13, ditmaal met daarbij 1 Petrus 2 vers 17: 'Eer alle mensen, heb de gemeenteleden lief, vrees God, eer de koning'. Maar deze Heidelbergse catechismus was tegen de

De bijbelse teksten waren duidelijk genoeg. Ook in de gedenkramen in het Kuyperhuis, thans CDA-huis, te Den Haag.

overheid zelf uitdagender dan Luther, met twee teksten die Luther nergens had vermeld; Psalm 2 vers 10 en 11: 'Nu dan, koningen, wees verstandig, wees gewaarschuwd, leiders van de aarde! Onderwerp u in huiver aan de Heer, juich Hem toe, vol eerbied'. En daarbij Jesaja 1 vers 17: 'Vermijd het kwade, zet je in voor het goede. Kom op voor het recht, houd uitbuiters in toom, doe recht aan de wezen, verdedig de weduwen'.

Vrome vorst

In feite had Luther al wel op dat laatste gewezen in de uitleg van zijn 'Kleine Catechismus' die hij als 'Grote Catechismus' eveneens in 1529 had geschreven. Bij de behandeling van het vierde gebod 'Eer je vader en je moeder' had hij het eren ook als gehoorzamen opgevat, en gezegd dat zoiets niet alleen jegens de ouders moest worden betracht, maar ook jegens de 'Landsfursten und Oberherrn'. Maar bij

de uitleg van de vierde bede uit het 'Onze Vader' 'Geef ons heden ons dagelijks brood' had Luther gesteld, dat de overheid tot taak had, zo'n leefbare samenleving in stand te houden en dus de vrede te bewaren. En hij vond dat een vrome vorst niet een leeuw in zijn wapen moest voeren of een andere heraldische figuur, maar een brood, om zichzelf en zijn onderdanen eraan te herinneren dat het overheidsambt was om bescherming en vrede te bieden.

Het waren deze termen en gedachten uit de Bijbel, waarmee duizenden in de zestiende eeuw vertrouwd raakten, juist omdat ze werden aangereikt in de prediking en werden bijgebracht in de catechismus, waarover dan ook weer op gezette tijden werd gepreekt. Natuurlijk is er dan, als er van de preekstoel iets klonk over 'die in hoogheid zijn' en misschien een zweem van kritiek werd uitgesproken, tersluiks door de kerkgangers gekeken in de rich-

ting van het gestoelte waar die landsvorst met zijn familie was gezeten, of de bank waar de magistraatsleden hun vaste plaats hadden. De theologen hoefden zich niet uit te putten in verklaringen van het verschil tussen de bijbelse samenleving en hun eigen tijd want dat verschil werd niet of nauwelijks gevoeld: de menselijke problemen waren van alle tijden, en de betitelingen van keizers, koningen, stadhouders hoorden bij de vertrouwde top van de maatschappij. Dat behoefde afgezien van dat vorstengestoelte (Leeuwarden, Den Haag) en van de magistraats- of wel regeringsbanken (haast overal in de zeventiende- en achttiende-eeuwse kerkruimten) verder niet in een of ander zinnebeeld uitgedrukt te worden. Maar die bijbelse teksten en begrippen waren duidelijk genoeg: de overheid als Gods dienaar, die het zwaard niet tevergeefs draagt, aan wie 'schattingen' moesten worden opgebracht, voor wie gebeden moest worden 'opdat wij een gerust en stil leven leiden mogen in alle godzaligheid en eerbaarheid'. In landen met een absolute vorst was dat wel eens moeilijk, maar tot 1806 kenden de Nederlanders geen koning en kon er alleen wat discussie ontstaan over de protocollaire volgorde in de voorbede voor de overheid zoals de predikant dat 's zondags moest uitspreken: eerst de gewestelijke staten en daarna de Staten-Generaal met hun dienaar, de stadhouder, of eerst de Staten-Generaal met de stadhouder en daarna de gewestelijke staten? Bij zoiets bekende de predikant kleur en kreeg hij de instemming of het misnoegen vanuit de magistraatsbanken zeker te merken. Maar verder leken al die teksten uitermate geschikt, om de samenleving stabiel te houden en de mensen aan de top in hun positie te handhaven. In landen met een rooms-katholieke overheid werd weliswaar erkend dat het geestelijke gezag van de paus nog boven alles uit ging, maar die paus was ver weg en de gelovige erkenning verhinderde de monarch niet om als

absoluut vorst op te treden, en dat kregen ook de kerkelijke gezagsdragers te merken. In protestantse landen waren de reformatorische kerken geheel ingepast in het staatsbestel, en geen enkele voorganger – of hij nu een predikant was dan wel, zoals in Engeland of in de Scandinavische landen soms het geval was, een bisschop – kon zich kritiek op de overheid veroorloven.

Daarop was een uitzondering en ook die reikte de Bijbel zelf aan. Het was de tekst die Petrus en de apostelen hadden uitgesproken tegen de priesterlijke overheid in Jeruzalem, toen die hun wilde verbieden, verder in de naam van Jezus te prediken. Het apostolische antwoord luidde: 'Wij moeten God meer gehoorzamen dan mensen' (Hand. 5 vers 29), of wel in de wat plechtiger formulering van de oude vertalingen: 'Men met Gode meer gehoorzaam zijn, dan den mensen'. En aldus stond deze tekst als een ondersteunend argument aangehaald in de Heidelbergse catechismus bij het antwoord op het eerste gebod '... dat ik de enige, ware God erken ... en Hem met mijn gehele hart liefheb, vrees en eer, zodat ik eerder alle schepselen prijsgeef dan dat ik het minste of geringste tegen zijn wil doe'. Overheden waren en bleven mensen, schepselen, dus de apostolische aanwijzing gaf ruimte om in het uiterste geval tegen die dienvrouw Gods, die 'van God geordineerd' was, in te gaan. En daar begon de politiek-theologische discussie over de vraag wanneer die onderdaan dan als christen gerechtigd was, tegen die overheid in te gaan. Het werd al uitgesproken door Zwingli te Zürich in 1523 dat een tyrannieke overheid met Gods hulp afgezet zou mogen worden, het werd actueel in Frankrijk, in Schotland en in de Nederlanden. Dan viel het beroep op al die teksten die onderworpenheid leken te prediken, weg en ging de gehoorzaamheid aan God boven alles. Wees trouwens de Heidelbergse catechismus ook al niet in de richting met de aanhaling uit de tweede

psalm: 'Nu dan gij koningen, handelt verstandiglijk; laat u tuchtigen, gij rechters der aarde?'

Symboliek in teksten

Het was een symboliek in teksten, niet in voorwerpen, niet in gedragsregels. Maar het was wel een heel vertrouwde en begrijpelijke symboliek die telkens bij de prediking en bij het thuis lezen van de Bijbel aan de orde kwam. In Nederland kwamen de predikanten tot 1806 trouwens niet in de verleiding, teksten over koningen te actualiseren. En op het moment dat ons land een monarchie werd, waren de grootste, barokke uitwassen in vorstenverheerlijking ook elders alweer voorbij. Na 1813 is er niet over gedacht om een soort liturgie voor een koningskroning naar anglicaans of luthers model te importeren, maar bleef het bij een inhuldiging, wel in een kerkgebouw, wel met een eedsaflegging, wel plechtig en imponerend, maar toch: een zuiver staatskundig gebeuren. En dat geen enkele kerkelijke traditie hierin meesprak, bleek nog eens heel duidelijk in 1848, toen de grondwetsherziening ook voor de koning en ook voor de regent de mogelijkheid ging bieden om te kiezen uit eed of belofte. Met die belofte was het Nederlandse staatskundige stelsel vertrouwd geraakt door de doopsgezinden die heel letterlijk hadden vastgehouden aan het woord van de Heer: 'Maar ik zeg u, helemaal niet te zweren ... Het moet zo zijn dat uw ja ja is en uw nee nee.' (Matt. 5:34, 37). Als de overheid van deze doopsgezinden geëist had om een eed af te leggen, hadden zij zich op deze tekst beroepen en natuurlijk ook op die uitspraak van Petrus over het Gode meer gehoorzamen. In het stellen van die keuzemogelijkheid tussen eed of belofte zelfs voor de monarch liet Nederland zien dat

men hier toch anders dan elders met de bijbelse gegevens om placht te gaan.

Heeft die eeuwenlang volgehouden symboliek-in-teksten nog toekomst? Men ziet heden ten dage veel duidelijker dan vroeger het verschil tussen de bijbelse tijd en de onze. Zeker in de Westerse democratieën is het niet meer mogelijk, met dezelfde geladenheid over een keizer, koning of andere hooggeplaatsten te spreken en hen gelijk te stellen aan gelijknamige ambten uit de oude Middenoosterse wereld. Een manier van argumenteren zoals paus Bonifatius VIII hanteerde, vindt thans nergens verdedigers meer. Maar ook een verheerlijken van de overheid als zodanig of van overheidspersonen komt tegenwoordig niet meer van kerkelijke kant. De kernteksten uit Romeinen 13 en 1 Petrus laten heus wel een kritischer verkondiging toe. Maar dan moeten die kernteksten wel herkenbaar blijven. Als de woorden 'Gods dienares, u ten goede' niet meer zo terug te vinden zijn in de Bijbel die men gebruikt, dan wordt de symboliek niet meer begrepen. Dan gaat er wel iets verloren wat de best-uitleggende vertaling niet kan herstellen. In de letterlijkheid van de oude tekst lag zijn overtuigingskracht. Waar die bewoordingen worden gehandhaafd, geven ze een sterker draagvlak voor de bezinning op de bevoegdheid van de overheid – en dus ook: op de grenzen van die bevoegdheid – dan welke actuele formulering ook vermag te bieden. En tegen misbruik van die symboliek geeft de Bijbel zelf materiaal genoeg. Als het maar herkend wordt!

'De allegorie van de goede regering': details van een fresco van Ambrogio Lorenzetti, Zaal van de Vrede, Siena.

